

FIRAK MÜELLİFİ 'ABDÜLKÂHİR el-BAĞDÂDÎ'DE "İMAN" KAVRAMI

Hüseyin DOĞAN*

Özet

"İman" kelimesi, Arapça bir kelimedir. "Güvenmek", "itimat etmek", "emanet bırakmak" gibi değişik anlamlara gelmektedir. İman, birçok felsefeci, kelâmcı, hukukçu ve mezhepler tarihçisinin kendisine dayanmış olduğu temel kavramlardan biridir. Zira kişiler ve mezhepler, bütün inanç, düşünce ve iddialarını kuşkusuz bu iman kavramı üzerine kurgulamışlardır. Özellikle de, ortaçağdaki birçok kelâmcı, tarihçi ve hukukçu bütün görüş ve değerlendirmelerini iman üzerinden hareketle temellendirmeye çalışmıştır. Bu itibarla, iman kavramının mahiyeti, kapsamı ve teknik boyutu ile onu oluşturan unsurlar konularında bilgilenmeye ciddi ihtiyaç vardır. İşte imanı bu yönleriyle ele alan; ancak bilinen klasik iman anlayışından farklı olarak çözümlenmelerde bulunan düşünürlerden birisi de, el-Bağdâdî'dir.

Anahtar kelimeler: el-Bağdâdî, Süje, Obje, İman, Bilgi, Kuşku, Mezhep, Mukallit

Abstract

The Concept of Faith 'Abd al-Kahir al-Baghdadi Writer of Fırak -Conceptual Analysis-

The word of "faith" an Arabic word. "Trust", "to rely on" "safe to leave" such different meanings. The concept of faith many a philosopher, theologian, jurist and historian of sects is one of the main concepts that withstood him. Indeed, individuals and sects all beliefs thoughts and claims on surely invented the concept of faith. In particular, many medieval theologians, historians and lawyers, all opinions and assessments to underpin this concept has worked on the motion. In this regard the concept of faith in the nature, scope, technical dimension him informed about the elements that form a serious relationship with the faith-knowledge is needed. Here's that address these aspects of faith but a different understanding of faith known as the classical analysis, is one of the thinkers al-Baghdadi.

Key words: al-Baghdadi, Subjects, Objects, Faith, Knowledge, Doubt, Sect, Warbler

Giriş

Bilindiği üzere iman, kendisi hakkında çok şeyin söylendiği ya da yazıldığı temel itikâdî konuların başında gelmektedir. Kelâm tarihi eserlerine bakılacak olursa onların büyük çoğunluğunun iman ko-

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi (huseyindo-
gan5555@hotmail.com).

nusunu müstakil birer başlık altında incelemiş olduklarına tanıklık etmek mümkündür. Zira söz konusu bu eserlerde ele alınan veya işlenen iman konusu ile alakalı hususlarda, genel anlamda bir mahiyet ve metodoloji birliğinin sağlanmış olduğu çok net olarak göze çarpmaktadır. Diğer bir söylemle, bu eserlerin büyük çoğunluğunda iman başlığı adı altında işlenen konular, genellikle benzer hususlar olup iman konusuyla ilgili benzer şeyler söylenmekte ve aynı metodolojiyi benimseyip kullanmış olduklarından dolayı da, sonuçta aynı müştereklerde birleşmektedirler. Ancak bu eserlerde imanın özünü/mahiyetine ilişkin çok fazla bir şey söylenmediği gibi, onun ne olup-olmadığı hususu da çok net olarak ortaya konmamaktadır. Bu eserlerde iman, en temel anlamıyla insanın Allah karşısında takındığı kalbî (içsel) bir durumu, hatta öznel bir kabul ve onayı olarak tarif edilmiştir.¹ Buna göre imanın, insanın Allah'a, yani iman objesinin gerçek sahibine olan bir aktı/bağlılığı olarak değerlendirildiğini ve öznel ve vicdanî bütün unsurları kendi içinde taşımış olduğunu söylememiz gerekmektedir.

İman kavramının özüne ilişkin bir şeyler söyleyebilmek ya da onun ne olup-olmadığı hususu ile alakalı kesin kaniya varabilmek için, bu noktada mutlaka felsefî ve bilgisel çözümlene yapmamız gerekmektedir. Bu bağlamda yapılması gereken şey iman olgusunu, özünde felsefî ve epistemolojik çatının yer aldığı ve çerçevesini de dinin şekillendirmiş olduğu ahlâkî bir perspektifte ele alıp incelemek olmalıdır. Gerçekte, iman konusunun felsefî ve epistemolojik açıdan incelenmesi demek, onun temel ilkelerinin veya onunla ilgili en önemli unsurların değerlendirilerek çözümlenmesinden sonra, onların aklî ve mantıkî yönlerinin sağlanması yapılarak bu paralelde objektif değerlerin belirlenmesi anlamına gelmektedir. Çünkü iman, bir sâde olarak insanın bütün varlığını, hayatını ve yapısını ilgilendiren bir durumdur. Bu açıdan bakıldığında hangi yönden olursa olsun insanın varlığına, kişiliğine, düşüncesine hatta yaşantısına

¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, tah.: Fethullah Huleyf, Beyrut, 1970, s. 373-375; Ebu'l-Mu'în Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, nşr.: Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1993, c. I, s. 38-39; Ebû Mansûr 'Adülkâhir el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul, 1346/1928, s. 248-249.

etki eden psikolojik, sosyolojik, dinî ve kültürel bütün unsurları konu edinen bilimlerin ortaya koymuş olduğu sonuçlar, imanla ilgili yukarıda bahsi geçen felsefî ve epistemolojik irdelemeye ışık tutacaktır.

İman konusunu kendi eserlerinde müstakil birer konu olarak inceleyen İslâm bilginlerinin temel amacı aklı, rasyonel ve objektif bilginin elde edilmesi ya da bu bilginin imkânını sorgulamak değil; tam aksine bu bilgi ve imkânın sağlam akla (akl-ı selîm) sahip olan herkese dinî varlığını göstermeye çalışmak ya da bunu mantikî olarak vurgulamaktır. Hiç kuşkusuz bunun tek güvencesi de, Allah'ın bu âlemi her şeyi ile birlikte belli bir düzene ve amaca matuf olarak yaratmış olmasıdır (*Gâye ve Nizâm*).² İşte insan, ancak bu gaye ve düzen sayesinde bu âlemi bilmekte ve bu bilgisiyle de Allah'ın bilgisine ulaşmak istemektedir. Bu hususta değinilmesi gereken bir başka nokta ise, özellikle de İslâm bilginlerinin kendi eserlerine bilgi konusuyula başlamalarının ardında yatan en önemli sebep, ele aldıkları veya incelemiş oldukları birtakım kelâmî ve felsefî problemlere (Allah'ın varlığı, isim ve sıfatlar, âlemin yaratılışı, iman esasları, peygamberliğin imkânı, âhiret hayatı vb.) ilişkin değişik görüş ve değerlendirmelerine dayanak sağlama yahut da bu görüş ve düşüncelerini belli bir çerçeveye yerleştirme arzusudur.

Bu anlamda belli bir kelâmî ve itikâdî geleneğin savunucusu olan Eş'arî 'Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin "iman" algısı ya da tasavvuru büyük önem taşımaktadır. Zira yetiştiği ve yaşadığı dönem itibarıyla sünî (Eş'arîlik) geleneğin içinde yer alan ve bu geleneği de çok iyi özümsemiş ve çözümlenmiş olan el-Bağdâdî, özellikle iman söz konusu olduğunda oldukça hassas davranmış ve kendi inanç anlayışı ve çizgisi paralelinde önemli açıklamalarda bulunmuştur. Bu cümleden hareketle genel olarak sünî geleneğe bağlı; ancak daha çok Eş'arî mezhebinin ortaya koyduğu ve savunduğu biçimiyle klişele-

² Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, nşr.: İbrahim Agâh Çubukçu-Hüseyin Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1962, s. 24-25; Zekerîya Pak, *Allah-İnsan İletişimi*, Ankara: İlahiyat Yay., 2005, s. 28-29; Ulvi Murat Kılavuz, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil (Hudûs-İmkân)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa: 2007, s. 18-21.

şen bir iman algısı ve tasavvuru geliştirmiş olan el-Bağdâdî, bu doğrultuda hasımlarına karşı da oldukça isabetli cevaplar vermiş ve kendi görüş ve düşüncelerini olabildiğince gerekçelendirerek kanıtlamaya çalışmıştır. Benimsemiş olduğu görüş ve düşünceleri bakımından son derece orijinal olan hatta, kaleme aldığı temel kelâm ve mezhepler tarihi eserleri yönüyle de oldukça sistematik ve anlaşılır bir dil kullanan el-Bağdâdî'nin³ iman konusunda dile getirmiş olduğu şeyler gerçekten de önemi haiz olan hususlardır. Bu itibarla, iman kavramının tanımı, kavramsal analizi, mahiyeti; imanda istisna, taklit ve imanı oluşturan ana unsurlar üzerinde önemli açıklamalarda bulunan el-Bağdâdî'nin, görüş ve düşünceleri yaşadığı dönemle sınırlı kalmamış olup hali hazırda geçerli olmaya devam etmekte ve günümüz iman tasavvurunun anlaşılması ve çözümlenmesi bakımından da çok büyük önem arz etmektedir. Çünkü, iyiden iyiye araştırıldığında günümüz insanın benimsemiş ve kabul etmiş olduğu iman anlayışının, el-Bağdâdî'nin yıllar öncesinden Eş'arî kelâm/inanç çizgisi istikametinde kurgulamaya çalıştığı iman anlayışıyla birebir örtüştüğü gözlenmektedir. Zira, bu iman anlayışı çok entelektüel düzeyde ilgi ve rağbet görmese bile, özellikle de halka ait veya orta düzeydeki insanların asırla boyunca kendisine sadık ve muvafık kalmış olduğu bir itikat alanı olmuştur. Bu konuda ortaya konan temel sunum ya da veriler halka yakın gelmiş, halkın duygu ve düşünceleriyle dirsek teması sağlanmış, halk onları benimsemiş ve okullarında okutmuştur. Sözelimi, asırlar boyunca Nizamiye ve Osmanlı medreselerinde Eş'arî kelâm sistemine ait olan akâid-kelâm kitaplarının temel bir akide kitabı olarak okutulmuş olması bunun en bariz göstergelerindendir.⁴ Fethullâh Huleyf,

³ Takiyyüddin es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyetü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs., c. III, s. 238; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, tah.: İhsân 'Abbâs, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1973, c. II, s. 370-371; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn -Terâcimü'l-Musannifi'l-Kütübî'l-'Arabîyye*, Beyrut, 1376/1957, c. V, s. 309; 'Abdurrahmân el-Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut, 1979, c. I, s. 634; Şerafeddin Gölcük, "*Abdülkâhir el-Bağdâdî*", Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979, sayı: III, s. 77.

⁴ Sözelimi, Necmüddin 'Ömer b. Muhammed en-Nesefî es-Semerkandî'nin (ö.537/1142), "*el-'Akâidü'n-Nesefiyye*"si; Sa'düddin Mes'ûd b. 'Ömer et-Taftâzânî'nin (ö.792/1390), "*Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*"si; Nasîrüddin

“*Kitâbu’t-Tevhîd*”in mukaddimesinde söz konusu bu eserlerin en meşhur olanlarından birisi olan et-Taftâzânî’nin (ö.792/1390) “*Şerhu’l-Akâid*”i ile ilgili olarak, bu kitabın Türk-İslâm kültüründe kazanmış olduğu ilgi ve rağbete vurgu yaparak şunları kaydetmektedir:

“Çok eski zamandan beri *Şerhu’l-Akâid*, *tevhîd* (kelâm) dersleri için Ezher Üniversitesi’nde ana kaynak olarak ders kitabı olarak okutulmuştur. Bugün dahi Ezher âlimleri ve öğrencileri, *tevhîd* ilmi konusunda bu eseri dikkate almakta ve okumaktadırlar...”⁵

Bu itibarla el-Bağdâdî’nin kendi düşünce sisteminde olduğu kadar kendisinden sonraki düşünörlere de önemli ölçüde ilham kaynağı olan iman anlayışının, temel yapısı ve dayanaklarına ilişkin bilgilendirmede bulunmak gerekmektedir.

I. el-Bağdâdî’ye Göre İman Kavramının Mahiyeti

İman, insan benliği/kalbinin “*onay*” ve “*tasdik*”⁶ olduğu gibi aynı zamanda da bir “*güven*” meselesidir. Kaldı ki, iman kavramı üzerin-

‘Abdullah b. ‘Ömer el-Bayzâvî’nin (ö.685/1287), “*Tevâlî’u’l-Envâr min Metâlî’i’l-Enzâr*”ı; İbrahim b. Muhammed el-Bâcûrî’nin (ö.1277/1860), “*Şerhu Cevhereti’t-Tevhîd*”i ve Ali Kuşçu’nun (ö.879/1474), “*Şerhu’t-Tecrîd*”i bunların en önde gelenlerindendir. Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde temel akîde-kelâm ders kitabı olarak okutulan diğer meşhur eserler hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz.: Joseph S. Szyliowicz, *Education and Modernization in the Middle East*, London, 1973, s. 62; Hıfzırahman Raşit Öymen-Mehmet Dağ, *İslâm Eğitimi Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1974, s. 65-113; Ahmed Çelebi, *İslâm’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev.: Ali Yardım, İstanbul: Damla Yay., 1983, s. 31-39; Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul: Ulusal Yay., 1997, s. 427-430; İhsan Ezherli, “*Osmanlı Medreseleri Eğitim ve Öğretim Metodları*”, *Diyânet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara, 1968, c. VII, sayı: 70-71, s. 66; Mefail Hızlı, “*Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler*”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 1987, c. II, sayı: II, s. 273-281; a.mlf.; “*Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler*”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2008, c. XVII, sayı: I, s. 33-39; Ali İhsan Karataş, “*XVI. Yüzyılda Bursa’da Tedavüldeki Kitaplar*”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 2001, c. X, sayı: I, s. 209-213.

⁵ el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd* (Kitâbu’t-Tevhîd Mukaddimesi), s. 7-8.

⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, s. 374; en-Nesefî, *Tabsiratü’l-Edille fi Usûli’d-Dîn*, c. I, s. 39.

de yapılacak olan etimolojik bir çözümleme onun, 'güven ve emniyet duyma' ilişkisini daha açık bir hale getirecektir. Bilindiği üzere iman kelimesi, Arapça bir kelime olup « ا من » kökünden türemiştir. « ا من » fiili ise lügatte, "emin olmak, güvende olmak, korkmamak ve kuşku duymamak" gibi anlamlara gelmektedir.⁷ Buna göre bu kökten türeyen iman kavramının dil yönünden iki anlamı bulunmaktadır: Birincisi, *güvende olmak, güvenmek, korkusuz olmak, emniyete girmek*; ikincisi de, *başkalarına güven vermek, emanete almak, tasdik etmek ve sözüne inanmak*.⁸ "Emânet" kavramının gerek Kur'ân gerekse gündelik dildeki kullanılış biçimi de, "emân" kavramının bu anlamlarıyla aynı doğrultudadır. Kur'ân'a göre varlık kategorileri içinde sadece insan böyle bir sorumluluğu kabul etmiş ve üstlenmiştir:

"Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar. Onun sorumluluğundan korktular; onu insan yükledi. (Bununla beraber onun tam olarak hakkını yerine getiremedi) doğrusu o, çok zalim, çok cahildir."⁹

"Biz, bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik, Allah korkusundan onu, baş eğmiş ve çatlamış görürdün. Bu misalleri, düşünsünler diye insanlara veriyoruz."¹⁰

el-Bağdâdî de bu durumun farkında olacak ki, iman kavramının Arapça'daki « ا من » kökünden türediğine dikkati çekmiştir. Çünkü el-Bağdâdî'ye göre Allah, inananları (mü'min) kendi arzında her zaman korumakta ve güvende kılmaktadır.¹¹ Bu nokta-i nazardan

⁷ Ebu'l-Fazl Cemâlüddin b. Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Lisâni'l-'Arab, Beyrut, trs., c. I, s. 64; Ebû Kâsım Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, nşr.: Kahraman Yay., İstanbul, 1986, s. 30; Ebu'l-Hüseyin 'Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, nşr.: 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, 1991, c. I, s. 15-16; Ebû Mansûr Muhammed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, nşr.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî, Kahire, 1967 c. I, s. 25-26; Ebû Nasr İsmâ'il Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihahu'l-'Arabiyye*, nşr.: 'Ahmed 'Abdulgafûr el-'Attâr, Mısır, 1956, c. I, s. 9, 11.

⁸ Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar-5*, Ankara: Semih Ofset, 1995, s. 67.

⁹ Ahzâb Sûresi, 33/72.

¹⁰ Haşr Sûresi, 59/21.

¹¹ el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 248.

değerlendirildiğinde el-Bağdâdî'nin iman kavramına yüklediği anlam ve içerik, Kur'ân'ın salık verdiği ve desteklediği iman anlayışıyla birebir örtüşmektedir. Bu nedenle iman olayı, insan ile Allah arasındaki karşılıklı bir güven ve itimadı içermektedir. Çünkü kâmil iman, soyut ve sınırlı bir "*dil ikrarını*" hiçbir biçimde kabul etmez. Zira münafıkların büyük çoğunluğu, kalpten ve içten inanmadıkları halde sadece ağızlarıyla iman ettiklerini söyleyerek bunu ikrar etmişlerdir. Ancak, Kur'ân bu durumu şiddetle reddetmiştir:

"İnsanlardan öyleleri vardır ki: 'Biz, Allah'a ve âhiret gününe iman ettik' derler. Oysa ki, onlar inanmış da değillerdir. Onlar, Allah'ı ve iman edenleri aldatırlar. Oysa onlar, yalnızca kendilerini aldatıyorlar; bunun da farkında değillerdir."¹²

Ayette görüldüğü üzere Kur'ân'a göre geçerli olan iman, kesinlikle soyut bir dil söylemiyle ifade edilen iman değildir. Çünkü Kur'ân'ın her defasında ön gördüğü ve takdim etmeye çalıştığı iman anlayışı kalbî (içsel) bir iman anlayışıdır. Bu itibarla denebilir ki, iman konusunda bu anlayışı tarihsel süreçte benimseyen ve savunusu yapan Mürcie ve Kerrâmiyye mezheplerinin uzun süre düşünce tarihinde yer edinmemeleri ya da çok fazla taraftar toplayamalarının ardında yatan gerçek de budur.¹³ Çünkü onlar, iman konusunda kalbî ve vicdanî bir temele dayanmasa bile insanın sadece diliyle ikrarının geçerli olabileceğini iddia etmişlerdir.¹⁴ Ancak

¹² Bakara Süresi, 2/8-9.

¹³ Süleyman Uludağ, *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikâdî Mezhepler*, İstanbul: Marifet Yay., 1996, s. 386-390; Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyâsî-İtikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2011, s. 144-158.

¹⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 606-611; el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 249-250; Çağfer Karadaş, "*Kerrâmiyye ve İtikâdî*", *Kelâm Araştırmaları Dergisi (KADER)*, c. V, sayı: II, 2007, (Kelâm.org), s. 50-51. İman kavramının, anlam olarak "*tasdik*"e dayandığı hususunda birleşen İslâm kelâmcıları, onun kavramsal anlamında birbirinden farklı görüşleri benimsemişlerdir. Onlara göre iman, kavramsal ve etimolojik anlamından farklı bir içeriğe sahip olarak değişmiş ve özel bir anlam kazanmıştır. İşte bu bağlamda kelâm mezhepleri, birbirlerinden farklı olarak kendilerince iman tanımı benimsemiş ve kullanmışlardır:

i. İmanın, sadece kalple tasdik ve dille ikrar olduğunu söyleyenler: Bu görüşü genel olarak Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıları benimsemiş ve kullanmışlardır.

böylesi bir iman algısına, el-Bağdâdî'nin düşünce sisteminde yer yoktur. Zira içten gelmeyen veya kalbin derinliklerine nüfuz etmemiş bir iman, el-Bağdâdî, hiçbir biçimde geçerli görmemektedir.

Kur'ân'ın ısrarla üzerinde durduğu ve her seferinde takdim etmeye çalıştığı kalp faktörünün içinde mutlaka "*tasdik*" unsuru yer almalıdır. Ancak bu "*tasdik*", klasik mantıkta kullanıldığı biçimiyle kesinlikle felsefi ve soyut bir "*tasdik*" değildir. Zira klasik mantıkta "*tasdik*", insan zihninin olumlu ya da olumsuz bir karar vermesi ve hükümde bulunması anlamında kullanılmaktadır.¹⁵ Elbette ki bu kullanım, "*tasdik*"in felsefi anlamıdır ve felsefede bu şekilde kullanılmaktadır. İman söz konusu edildiğinde, "*tasdik*" unsuruna yer verilirken onun mantıkî anlamı temele alınmış; fakat ona, imanin fiili yönünü dile getirebilecek biçimde daha başka anlamlar da ilave edilerek bir bakıma format atılmıştır. Başka bir anlatımla söylemek gerekirse, imanin kendi tanımında yer alan "*tasdik*", hem mantıkta kullanıldığı anlamı hem de onda bulunmayı; ancak imanda yer alması gereken bütün fiili ve vicdanî (kalbî) anlamları kendi içinde barındıran bir "*tasdik*"tir. O halde, imandaki "*tasdik*", zihni bir hüküm olmanın yanı sıra buna ek olarak kendi içinde güvenme, bağlanma, hissetme ve teslim olmayı da kapsamaktadır. Çünkü insanın içinden ve gönlünden kaynaklanmayan bir iman, çaresizlik ya

ii. İmanın, sadece dille ikrardan ibaret olduğunu söyleyenler: Bu görüşü genelde Mürcie ve Kerrâmiyye mezhepleri sahiplenmiş ve kullanmışlardır.

iii. İmanın, dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve dinî ritüellerin (pratikler) yerine getirilmesi olduğunu söyleyenler: Bunlar genel olarak Hâricîler, Mu'tezile ve Zeydiyye gibi mezheplerle Selef'ten İmâm Mâlik b. Enes, İmâm el-Evzâ'î, İmâm eş-Şâfi'î, Hâris el-Muhâsibî, el-Kalânîsî, 'Ahmed b. Hanbel ve İbn Teymiyye gibi kişiler benimsemişlerdir.

iv. İmanın, sadece kalbin marifeti olduğunu söyleyenler: Bunu Cehm b. Safvân'ın (128/745) kurucusu olduğu Cehmiyye Mezhebi benimsemiştir. Bu konuda bkz.: el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhid*, s. 373-379; el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 247-251; el-Cüveynî, *el-'Akâidetü'n-Nizâmiyye*, s. 85-92; en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 38-45; Nüreddin es-Sâbü'nî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, trc.: Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yay., 1998, s. 171-176; Ahmet Sâim Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1998, s. 18-27.

¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât (Klasik Mantık)*, sad.: Hasan Tahsin Feyizli, Ankara: Fecr Yay., 1998, s. 141; Doğan Özlem, *Mantık*, İstanbul: Ara Yay., 1991, s. 11; Necatî Öner, *Klasik Mantık*, Ankara: Bilim Yay., 1996, s. 183.

da azabın müşahedesi sırasında ortaya çıkacaksa bu iman, İslâm kelâmcılarına makbul ve faydalı bir iman değildir.¹⁶ Bu nedenle el-Bağdâdî, kendi iman anlayışı açıklama ve ispat etme sadedinde kalp söz konusu edildiğinde “*tasdik*” konusuna özel olarak değinmekte ve bir bakıma benimsemiş ve kabul etmiş olduğu kendi itikâdî ve mezhebî doktrinine de sadık kalarak, gerçek imanın ancak kalpte oluşan ve bu doğrultuda gereği yerine getirilen iman olduğu kanısına varmaktadır.

İmanın “*kalple tasdik*” olduğu görüşü üzerinde ısrarla duran el-Bağdâdî¹⁷, “*iman dilin ikrarıdır*” görüşünü benimseyen ve savunan hatta, münafıkların dahi mü'min olduklarını ileri süren Kerrâmiyye¹⁸ mezhebini şiddetle reddetmektedir.¹⁹ Öyle ki o, bu yönde Kerrâmiyye'nin görüşünü reddetmek için büyük bir çaba göstermekte ve bu konuda kendisini desteklemek amacıyla Kur'an'dan ve hadislerden deliller getirmektedir.²⁰ Gerçekten de el-Bağdâdî ve diğer bazı İslâm kelâmcılarının vurguladıkları gibi eğer iman sadece dille ikrar etmek olsaydı, bu durumda münafıkların da gerçek birer mü'min olmaları lazım gelirdi. Ancak bu tür bir yaklaşım, yukarıda da bahsi geçtiği üzere hem Kur'an hem de hadis naslarıyla doğrudan çelişmektedir.²¹ Bilindiği gibi “*ikrar*”, bir kimsenin kendisi hakkında haber vermesi anlamına gelmektedir. Yani, kendi inanç ve

¹⁶ en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 42.

¹⁷ el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 249-250.

¹⁸ Muhammed 'Abdülkerîm eş-Şehristânî, *İslâm Mezhepleri (el-Milel ve'n-Nihal)*, trc.: Mustafa Öz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 111-117; Hayati Ülkü, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, İstanbul: Şelâle Yay., 1980, s. 294-299.

¹⁹ el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 250.

²⁰ Ebû Mansûr 'Adülkâhîr el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc.: Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1991, s. 166-167.

²¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 373; en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 38-39; el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 251; İmâm el-Haremeyn el-Cüveynî, *el-'Akîdetü'n-Nizâmiyye*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., trs., s. 85-86; İslâm kelâmcılarının kahir ekseriyeti, iman olayının oluşumunda kalbî bilişin kesinliği ve bununla ilgili kuşkuların giderilmiş olmasını zorunlu olarak görmektedirler. Dolayısıyla kalbî bir bilişe dayanmayan, yani salt sözlü bir iman anlatımının geçerliliğine ilişkin görüş çoğu kere marjinal kalmaktan öteye geçememiştir. Bu hususta detaylı bilgi için ayrıca bkz.: Ebu'l-Hasan el-Kâdî 'Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tah.: 'Abdülkerîm 'Osmân, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1408/1988, s. 60-61.

görüşünü kendisi dışındaki insanlara bildirmesidir.²² Fakat şu hususu belirtmek gerekir ki, insanların iç dünyalarında neler hissettiğini veya düşündüğünü tahmin edebilmek ve bilebilmek gerçekten zordur. Sözlü bir anlatımla “*ben, Allah’a iman ediyorum*” diyen bir kimse, gerçekte böyle bir inanç ve çaba içinde olmayabilir. Aslında insanın söyledikleriyle içindekilerin bağdaşıp bağdaşmayacağı sorunsalı sadece inanç konularında değil; aynı zamanda insan hayatının diğer alanlarında da söz konusudur. Hiç kuşku yok ki insanlar, kendilerine birtakım çıkarlar temin etmek ya da birilerine yararlanmak amacıyla olduklarından daha farklı bir süreç ve tavır içerisine girebilmektedirler. Elbette ki bunun gerisindeki etkenler dinî, sosyal, kültürel ve ekonomik çıkarlar olabileceği gibi, siyasi kimi beklenti ve dünyevî otorite/iktidar arzusu da olabilmektedir. Bu durum, günümüzde geçerli bir olgu olduğu gibi, bunun benzeri örneklemelerini İslâm düşünce tarihinin satırları arasında Şîî bazı gruplarda da saptamak mümkündür. Yûsuf el-Karzâvî, imanın, sadece ne söyleme (lisan) ne de şekillerle ilişkili olduğuna vurgu yaparak bu hususta şu bilgileri vermektedir:

*“Kuşkusuz iman, gerçekte sadece ne dilin ne de bedenın işlevi ile ilgilidir. Hatta o, insan zihninin işlevi ile de ilgili değildir. İman, insan nefsinin derinliklerine ulaşan içsel bir ameliyeyi temsil etmektedir. Aynı zamanda iman, idrak, irade ve vicdan açısından da nefsin her yönünü kuşatan bir boyuttur.”*²³

Anlaşıldığı üzere Kur’ân’ın ön görmüş olduğu iman anlayışının içeriğinde mutlaka “*kalp*” faktörünün bulunması gerekmektedir. Zira genel bir söyleme dillendirmek gerekirse, İslâm düşüncesinin tarihsel gelişimi içerisinde imanı formüle eden bütün yaklaşımlarda “*kalp*” temel bir fonksiyona sahiptir. Çünkü Kur’ân da, pek çok ayetinde imanın yeri ve merkezini belirlemede temel referans olarak gösterilen ve bir bilgi aygıtı kabul edilen “*kalp*” faktörüne sürekli atıfta bulunmaktadır:

²² Yûsuf el-Karzâvî, *el-İmân ve’l-Hayât*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1417/1996, s. 17.

²³ Yûsuf el-Karzâvî, *el-İmân ve’l-Hayât*, s. 16.

“...Onlara: ‘Allah yolunda savaşın ya da savunun’ dendiği halde: ‘Eğer savaş olacağını bilseydik, sizinle gelirdik’ dediler. Onlar, o gün imandan çok küfre yakın idiler. Ağızlarıyla, kalplerinde olmayanı söylüyorlar. Halbuki Allah, içlerinde sakladıkları şeyi çok iyi bilmektedirler.”²⁴

“Göçebe Araplar: ‘inandık’ dediler. De ki: ‘Siz, inanmadınız; fakat teslim (İslâm) olduk’ deyiniz. Çünkü, henüz iman kalplerinize girmedi. Eğer Allah’a ve elçisine itaat ederseniz, (Allah) yaptığınız güzel işlerden hiçbirinin sevabını size eksik vermez...”²⁵

Hadiseye Kur’ân açısından bakıldığında el-Bağdâdî’nin iman konusundaki yaklaşımının temelde nasslara (Kur’ân ve hadis) da uygun olduğu gözlenmektedir. Çünkü imanı kabullenme ve uygulama konusunda “kalp” önemli bir işleve sahiptir. Kur’ân’ın bilgi sisteminde de “kalp”, bir bilgi aygıtı olarak tarif ve tasvir edilmektedir. Nitekim Seyyid Kutup (ö.1385/1966) da, kendi tefsirinde bu konuda şu bilgileri vermektedir:

“İman, Allah’ı ve Resulüllâh’ı kalple tasdik etmektir. Bu öyle bir doğrulamadır ki, içinde hiçbir şüphe ve kuşku barındırmaz. Bu tasdik, sarsılmayan, kararsızlık kabul etmeyen, duygu ve heveslerin sesinin duyulmadığı; kalbin ve hislerin tereddüt etmediği yerleşik, değişmez ve güven verici bir doğrulamadır. Bu şekilde oluşan iman, mal ve can ile Allah yolunda cihadın sergilendiği bir imandır. Bir kalp böylesi bir imanun tadını alarak ve onda huzur bularak sabit kaldığı müddetçe, kalbin dışında hayat sahnesinde ve insanların dünyasında o imanun gerçek karakterini hayata geçirmek için mutlaka bir atılımın içerisinde ya da ispat gayretinde olmak isteyecektir. İnsan bu durumda içinde hissettiği gerçek iman ile dışarıdan kendini çevreleyen gelişmeler ve hayatın akışı arasında bir birlik kurmayı arzulayacaktır. Kendi gönlündeki iman şekli ile çevresindeki gerçek şekil arasında, bir ayırma asla dayanamayacaktır. Çünkü bu ayrılık, sürekli onu rahatsız edecek ve kendi içinde çatışmaya yol açacaktır. Dolayısıyla da, bu noktadan Allah yolunda malı ile ve canı ile cihada atılma, aslında mü’minin içinden fıskıran kişisel bir intikaldir. Mü’min

²⁴ Âl-i İmrân Sûresi, 3/167.

²⁵ Hucurât Sûresi, 49/14.

cihad ile kalbinde yaşattığı parlak şekli hayat sahnesinde ve insanların arasında da uygulanmış görmek için, onu bir fül gerçekleştirmek istemektedir..."²⁶

II. el-Bağdâdî'ye Göre İmanın Temel Unsurları

Yukarıda da belirttiğimiz gibi "iman", Allah karşısında insanın, yani sonlu olan varlığın yaşamış olduğu dinî, kalbî ve ahlâkî bir süreci tarif etmektedir. Bu yönüyle iman olayında, iman eden varlık ile (insan) iman edilen yüce varlık arasında (Allah) arasında olumlu bir ilişkinin kurulabilmesi son derece önem arz etmektedir. Nitekim el-Bağdâdî'nin de itikat noktasında dikkati çekmiş olduğu bu ilişki ve bağ, imanı oluşturan en önemli yapı taşı olup gerçekte iman denkleminin temel esasını oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle imanın özünü bu ilişkinin oluşturduğunu söylemek mümkündür. İşte insan ile Allah arasında ilişki ve bağ ile kurularak oluşan iman, iman eden kişinin bütün benliğine, ahlâkına ve davranışlarına istikamet vermektedir. Bu sebeple oldukça karmaşık ve bir o kadar bireysel/insanî olan bu süreci yani sonlu (insan) ile sonsuz (Allah) arasındaki bu ilişkiyi sınırlı, yetersiz, kayıtlı ve en önemlisi de sonlu olan bir dille anlatmak gerçekte pek mümkün değildir. Çünkü iman, içsel bir tecrübedir; insanoğlunun inandığı ve kendisine bağlandığı değer karşısındaki tasavvurunu, tercihini, anlayışını ve duruşunu ifade etmektedir. Dolayısıyla anlatmaktan, dile getirilmekten ya da paylaşılmaktan ziyade sadece hissedilen, yaşanılan ve tecrübe edilen bu durum son tahlilde imanı, iman yapan en önemli bir unsurdur. Dolayısıyla iman, kavramlarla tanımlanmasına, açıklanmasına ve onlarla belirlenmeye çalışılmasına karşılık, bizzat kendisi kavramsal ve etimolojik (lügavî) çözümlenmelerden çok "*bir zihin durumu*", "*merkezî bir eylem*", "*vicdanî bir tecrübe*" ve "*varoluşsal bir değer*" olarak tasavvur edilmelidir.²⁷ Hatta bunların da ötesinde

²⁶ Seyyid Kutub İbrâhîm Hüseyin eş-Şâribî, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, nşr.: Dâru'ş-Şurûg, Beyrut, XII. Baskı, 1412/1992, c. VI, s. 3349.

²⁷ Muhammed 'Abdullah eş-Şerkâvî, *el-İmân*, nşr.: Mektebetü'z-Zehrâ, Kahire, 1409/1989, s. 77 .

iman, Paul Tillich'in ifadesiyle "*bir yaşam biçimidir.*"²⁸ İman kavramı söz konusu edildiğinde kullanılan terimler veya yapılan tanımlar, imanı ne kadar mükemmel tarif ve tasvir ederlerse etsinler, sonuçta iman söz konusu bu kavram ve tanımları aşan bir durum gibi gözükmektedir.²⁹ Özetle, bütün beşerî gayret ve inşalara rağmen, Allah aşkın ve yüce bir varlık olduğuna göre bu durumda aradaki ilişki, ancak bir iman ilişkisi olabilir.

İman tecrübesini oluşturan veya takviye eden temel mekanizma/unsurların içeriğinin tespit edilmesi, yukarıda da değinmeye çalıştığımız üzere büyük ölçüde "*iman*" kavramının yapısının irdelenmesine, yani çözümlenmesine bağlıdır. Kabul edileceği gibi imandaki "*kesinlik*", bilimin ya da bilimsel bilginin ulaşmak istediği bir kesinlik asla değildir. Çünkü imandaki bu *kesinlik* bilimin vardığı kesinlikten ayrı tutularak "*sübjektif-rölatif*" bir kesinlik olarak değerlendirilmektedir.³⁰ İman etmenin ya da inanmanın ön koşulunun, iman ettiği şeyi (Allah) kavramak ve anlamak (bilgi) oluşu kesinlikle doğrudur. Bu itibarla insanın (süje), Allah'a olan imanı konusunda hiçbir şüphe ve tereddüdü bulunmamalıdır. Zira, dini açıdan yeterli ve her ne olursa olsun güvende tutacak bir iman,

²⁸ Paul Tillich, *İmanın Dinamikleri*, trc.: Fahrullah Terkan-Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2000, s. 97.

²⁹ İman sürecinde, iman eden kimse bu sürece hemen gelmemekte; bilakis o, bu süreçte bir hazırlık aşamasından geçmektedir. İmanın oluşum sürecinde yer alan bu hazırlık aşamasında iman eden kimse "*ilgi, şüphe, zan ve inanç*" gibi birtakım zihni aşama ve mertebelerden sonra imana ulaşmaktadır. Bu hususta geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz.: Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1992 s. 38-48; Cihat Tunç, *Sistematik Kelâm*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay., 1994, s. 37-40. Ancak, iman oluşumu sırasında elbette ki bütün insanların zikri geçen bu aşama ve mertebelerden sonra imana ulaştığını iddia etmek çok doğru olmasa gerek. Özellikle de halk kesimi söz konusu edildiğinde insanların büyük çoğunluğunun imanı, akıl yürütülerek ya da sırf bir zihni (akli) gayretle oluşmuş bir iman değildir. Hiç kuşkusuz insanlar, daha çok kendilerine aktarıldığı veya öğrendikleri biçimiyle; özetle taklidi olarak iman etmektedirler.

³⁰ Hanifi Özcan, "*Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: 'Temelcilik' ve 'İmancılık'*", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1999, sayı: XXXX, s. 164; Temel Yeşilyurt, "*Tanrı Bilgisinin Empirik Temelleri*", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Matbaası, 2000, sayı: V, s. 337.

olası bir Allah'a olan imanı değil; tam aksine, Allah'ın *kesin var oluşuna* yönelik bir iman olmalıdır. Hiç kuşkusuz böylesi bir olasılık ve ihtimal üzerine kurulu iman konusunda insan, iman ettiği değer ve varlık konusunda tam kesinliğe ulaşmamış demektir.³¹ Bundan dolayı Kur'an, olumsuz olan bu durumun önüne geçerek insan söz konusu olduğunda Allah'ın varlığını kuşku götürmez bir varlık olarak ortaya koymuştur.³² Dolayısıyla, Allah'ın kendisini beşerî ve nesnel (dünyevî) alanda takdim etmiş olduğu bu ilâhî öğretiyi (vahiy), aklı ve mantıkî olarak kendi içinde hiçbir kuşku³³ barındırmayan apaçık bir öğretilerdir.³⁴ Hz. Muhammed (s.a.v) apaçık bir uyarıcı³⁵ ve bizlere ulaştırmış olduğu bildiri de apaçık bir bildiridir.³⁶

el-Bağdâdî'nin zihnî olarak kurgulamış olduğu iman tasavvurunda "*aklî idrakin*" kesin olarak inanç sınırına ulaşması gerekmektedir.³⁷ Ona göre, aklî tefekkür (istidlâl) ve kuramsal inceleme (nazar) yoluyla elde edilecek bir iman, "şüphe" ile "kesin aklî kanıt" (hucet) arasını kesin keserek tefrik edecek bir iman olacaktır.³⁸ Öyle ki, insanın kendi bilgisi ile inkişaf edilen bu zihnî idrak son tahlilde, kendisini öncelikle kalpte daha sonra da dünyevî planda göstermelidir. Çünkü bu inkişaf, masum olan vahiyle elde edilmiş ve tamamlanmıştır. Kaldı ki kesin iman sahibi insan, gerekçesi her ne sebebe dayanırsa dayansın hiçbir şüphe ve tereddütten etkilenmez.³⁹ Zira iman, kalple tasdik etmektir; dolayısıyla da bu tasdik unsurunun içinde hiçbir "şüphe" ve "kuşku" bulunmamalıdır. Nitekim Kur'an bu hususu şöyle açıklamaktadır:

³¹ en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 39.

³² Enfâl Sûresi, 8/2.

³³ Bakara Sûresi, 2/2, 23; Secde Sûresi, 32/2.

³⁴ Mâ'ide Sûresi, 5/15.

³⁵ Nüh Sûresi, 71/2; Fetih Sûresi, 48/8.

³⁶ Bakara Sûresi, 2/213.

³⁷ el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 252; krş.: a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 83, 113.

³⁸ en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 39.

³⁹ Yûsuf el-Karzâvî, *el-Îmân ve'l-Hayât*, s. 16.

“Mü’minler o kimselerdir ki, Allah’a ve Resulü’ne inandılar, sonra hiçbir şüphe etmediler. Onlar, Allah yolunda canlarıyla ve mallarıyla savaştılar. İşte onlar, (iman sözlerinde) doğru olanların ta kendileridir.”⁴⁰

Diğer taraftan el-Bağdâdî’nin de savunduğu biçimiyle insan söz konusu olduğunda iman konusundaki bu kesin bilginin, aynı şekilde kalbî yöneliş ve iradî kabule de eşlik etmesi gerekmektedir.⁴¹ Çünkü bu kesin bilginin, rıza ve teslimiyetle beraber insandaki itaat etme, boyun eğme, bağlanma ve ahlakî erdem gibi en temel insanî nitelikleri ortaya koyması gerekir.⁴² Bu durum Kur’ân’da şu ayetlerle anlatılmaktadır:

“Hayır, Rabbin hakkı için onlar aralarında çıkan tartışmalı işlerde seni hakem yapıp, sonra da senin verdiğin hükme karşı bir burukluk duymadan tam anlamıyla teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.”⁴³

“Aralarında hükmetmesi için Allah’a ve elçisine (Hz. Muhammed) çağrıldıkları zaman inananların sözü ancak: ‘işittik ve itaat ettik’ demeleridir. İşte bunlar umduklarına erenlerin ta kendileridir.”⁴⁴

el-Bağdâdî, iman konusundaki bu sübjektif-rölatifliği, benimseydiği ve savunduğu kendi itikâdî anlayışına uygun bir kavram olan “*istisnâ*” kavramıyla ifadelendirmeye çalışmaktadır. Gerçekte iman olayındaki “*istisnâ*” sorunu, insanın imanını doğrudan doğruya ya da belli bir şarta bağlı kalarak dile getirip getirmemesiyle ilgili bir husustur. Bir bakıma “*istisnâ*”, “*Allah’ın istediği gibi inanıyor muyum? veya Allah söz konusu olduğunda ben nasıl iman ediyorum?*” sorularına cevap aramak demektir.⁴⁵ Özeldel el-Bağdâdî genelde de bütün İslâm kelâmcıları, iman kavramının kuramsal çerçevesini belirlerken kavramsal düzeyde olsa dahi, imanda “*şüphe*” ve “*tered-*

⁴⁰ Hucurât Sûresi, 49/15.

⁴¹ el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli’-d-Dîn*, s. 252.

⁴² Yûsuf el-Karzâvî, *el-İmân ve’l-Hayât*, s. 16.

⁴³ Nisâ Sûresi, 4/65.

⁴⁴ Nûr Sûresi, 24/51.

⁴⁵ Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler -Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi-*, Ankara: Kitabiyât Yay., 2002, s. 101-102.

dü'l unsuruna fırsat ve olanak tanıyan anlatım tarzlarından olabildiğince sakınmaya çalışmışlardır.⁴⁶ Ancak el-Bağdâdî'nin iman konusunda "*istisnâ*"yı destekliyor olması, daha çok insanın sahip olduğu bilgi, kudret, irade ve tasarrufuyla yakından bağlantılıdır. Çünkü el-Bağdâdî "*istisnâ*"yı, imanda yer alan herhangi bir "*şüphe*" ve "*tereddü'l*" anlamında değil de, "*nefsi terbiye etme (te'eddüb), işleri Allah'ın iradesine bağlama ve O'nu yüceltme, kendi halinden memnun olma ve şükretme*" anlamlarında kullanmıştır.⁴⁷ Kısacası o, "*istisnâ*"yı, insanın şu andaki imanı konusunda değil; tam aksine onun gelecekteki durumu tam olarak bilinemediğinden istikbale matuf olarak kullanmış olduğunu söylemek mümkündür. Şüphesiz iman konusunda bu anlamda bir kullanım doğrudur ve Kur'an'ın evrensel mesajıyla da paralellik arz etmektedir:

*"Hiçbir şey için, 'bunu yarın yapacağım' deme. Ancak, 'Allah dilerse yapacağım' de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve: 'Rabbimin beni bundan daha doğru bir bilgiye ulaştıracağını umuyorum' de."*⁴⁸

el-Bağdâdî'ye göre imanda "*istisnâ*" yapılması, kimilerince iddia edildiği gibi kesinlikle insanın içinde bulunduğu kendi gerçekliğini inkar⁴⁹ ile ilgili bir durum değildir. Tam aksine insan, sahip olduğu bilgi, kudret ve iradesi sınırlı ve mukayyed olduğundan hatta ontolojik olarak bu durumu çok iyi tahmin ettiğinden dolayı, bir bakıma Yüce Yaratıcı karşısında acizliğini ve yetersizliğini açıkça ortaya koymaktadır:

*"Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen (ağırlık ve azametinle) ne yeri yarabilir ne de dağlarla ululuk yarışına girebilirsin."*⁵⁰

Gerçek iman sahibi insanların imanları hususunda açık ara "*istisnâ*" unsuruna yer açmaları, onların imanları hakkında birtakım

⁴⁶ el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 253-254; en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 41-42.

⁴⁷ el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 254; krş.: a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 125-126.

⁴⁸ Kehf Sûresi, 18/23-24.

⁴⁹ Mehmet Dağ, "*Kur'an'daki Temelleri Işığında İslâm Kültüründe Bilgi Anlayışı*", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, İstanbul, 1997, Aralık Sayısı, s. 43-47.

⁵⁰ İsrâ Sûresi, 17/37.

kuşku ve tereddütleri olduğunu göstermez. Çünkü bir önermenin anlamlılığı ve açıklanabilirliği, o önermenin (kuram) tutarlı olup olmamasıyla yakından ilintilidir. Daha önce vurgulamaya çalıştığımız üzere her ne kadar iman kalple tasdik unsuruna önemli derecede yer veriyorsa da, bu tasdik bilimsel bilginin doğruladığı bir tasdik değildir. İmanda zihni bir çaba ve iradi bir gayret her zaman vardır; zira el-Bağdâdi bu durumu, “*imanda ziyadeleşme*” olarak tarif ve tavsif etmektedir.⁵¹ Çünkü o, iman-amel bütünlüğünü savunur.⁵² Ancak buna rağmen imanın insandaki vicdani yönü, yani göreceliğini ve değişkenliği hiçbir zaman ortadan kalkmamaktadır. Dolayısıyla imandaki “*istisnâ*” hadisesi ile, imanda şüphe ve kuşkunun olduğu iddiası tamamen birbirinden farklı olan şeylerdir ve hiçbir şekilde karıştırılmaması gerekmektedir.

el-Bağdâdi'nin iman kavramı ile ilişkili olarak üzerinde durduğu diğer bir unsur da “*taklidi iman*” meselesidir. İslâm kelâmcıları nazarında her mü'minin imanını tecrübeye dayalı olarak içselleştirmesi, rasyonel ya da akli olarak doğrulayabilmesi ve bu süreçte olabildiğince de kesinliğe ulaşması itikâdi olarak arzulanan bir durumdur.⁵³ Hatta en-Nesefî, böylesine akli ve istidlâli araştırma ve çözümlenmeye dayanmayan birisinin imanını geçersiz ve faydasız olarak görmemiş ise de, bir sonraki aşamada kişinin kendi imanını

⁵¹ el-Bağdâdi, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 252-253; krş.: a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 136-138. Nitekim el-Bağdâdi, Eş'ari kelâmcıları arasında “*imada artma ve eksilme*” konusunda görüş ayrılıkları olsa da son tahlilde kişinin imanının sahip olduğu itaat, ibadet ve fazilet durumlarına göre artabileceği görüşündedir. Hatta el-Bağdâdi, bu doğrultuda kendi görüş ve yaklaşımını desteklemek amacıyla Kur'an'dan deliller de getirmektedir: «*İnsanlar onlara: [Düşman olan] insanlar, size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun' deyince, [bu söz] onların imanını artırdı.*» (Âl-i İmrân Sûresi, 3/173); «*[Mü'minler öyle kimselerdir ki], kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğu zaman, onların imanını artar.*» (Enfâl Sûresi, 8/2); «*İman edenlere gelince, onların imanını artmıştır.*» (Tevbe Sûresi, 9/124); «*Kendilerine kitap verilmiş olanlar iyice inansın ve müminlerin imanını artsın.*» (Müddesir Sûresi, 74/31); «*İmanlarına iman katsınlar/artırsınlar (diye).*» (Fetih Sûresi, 48/4); «*[Bu], onların sadece imanlarını ve teslimiyetlerini artırdı.*» (Ahzâb Sûresi, 33/22). Bu hususta geniş açıklamalar için bkz.: el-Bağdâdi, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 252-253.

⁵² el-Bağdâdi, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 253; krş.: a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 96, 176, 221.

⁵³ el-Mâtürîdi, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 370-392; en-Nesefî, *Tabsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 39-45; el-Kâdi 'Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 60.

akli ve nakli delillerle destekleyip rasyonel olarak temellendirmekten dolayı sorumlu tutulacağını da açıkça ifade etmiştir.⁵⁴ Onlara göre imanın mutlaka bir delile dayanması gerekmektedir. Delile dayanmayan iman ise, hakiki iman olarak kabul edilmez.⁵⁵

Anlaşıldığı biçimiyle dillendirmek gerekirse İslâm kelâmcıları, Mu'tezile hariç olmak üzere, genel anlamda "mukallidin imanını" geçerli ve faydalı görmüşlerdir. Çünkü Mu'tezile kişinin sahip olduğu iman anlayışının, mutlaka rasyonel ve zihni olarak gerekçelendirilmesi doğrultusunda bir duruş sergilemiştir. Zira bu durum onların benimsediği ve savunusu yaptıkları temel itikat anlayışları ve metodolojileri ile ilgili bir durumdur:

*"Ebû Hâşim: Şayet kâfir, İslâm dininin bütün prensiplerine inansa ve Ebû Hâşim'in bütün yöntemlerini kabul etse; hatta bu esasların hepsinin delilini bilse de, ilahî adalet ve tevhit esaslarından sadece bir tanesinin delilini bilmemesi halinde, ona göre bu kişi ve onu taklit edenlerin hepsi kâfirdir. Ebu Haşim, her ne kadar yöntemlerinde yanlış olsa da; bize göre bu konuda doğru söylemektedir."*⁵⁶

el-Bağdâdi ise, bu hususta kendinden önceki kelâmî ve mezhebî beyanlara bağlı ve sadık kalarak, öncelikle kişinin imanının taklidi olarak başladığını daha sonradan bu iman anlayışının derinleşerek ve güçlenerek devam ettiği görüşündedir.⁵⁷ Kısacası o, imanın öncelikle taklidi olarak başladığını sonradan da peyderpey tahkikî yöne doğru ilerlediğini ifade etmektedir. Nitekim o, bu hususta şunları söylemektedir:

"Eğer inanır, bununla birlikte inandığı şeyde bir şüphesi bulunur ve onda imanını bozan şüphenin bulunmasından dolayı iman etmediğini söylerse o kişi, Allah'a inanan ve O'na itaat eden değil, tam aksine kâfirdir. Eğer delilini bilmeyerek hakka inanırsa ve bununla

⁵⁴ en-Nesefî, *Tabsratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 40-42.

⁵⁵ en-Nesefî, *Tabsratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 42; el-Kâdi 'Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 64.

⁵⁶ el-Bağdâdi, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 255. Ayrıca bu konuda Mu'tezile'nin genel yaklaşımı ve değerlendirmeleri için bkz.: el-Kâdi 'Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 61-63.

⁵⁷ el-Bağdâdi, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 254; en-Nesefî, *Tabsratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 48-49.

birlikte inancını bozan bir şüphenin de olmadığına inanırsa, o kişi hususunda bizim Eş'arî âlimleri görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Onlardan bazıları şöyle demiştir: O kişi mü'mindir ve ona İslâm hükmünün uygulanması gerekir. O kişi, dinin kurallarının delillerini bilmeye götüren akıl yürütmeyi (nazar ve istidlâl) terk etmek suretiyle asi (isyankâr) olmuşsa da, inancı ve diğer kulluk görevlerini yerine getirmesi nedeniyle Allah'a itaat edendir. Eğer bu şekilde ölürse, onun için şefaât ve Allah'ın merhametiyle günahının bağışlanmasını ümit ederiz. Eğer günahından dolayı cezalandırılırsa, onun cezası ebedi olmaz ve Allah'ın takdiri ve ikramı sayesinde onun konumu cennettir. Bu, Şâfîî, Mâlikî, Evzâî, Sevrî, Ebû Hanîfe, 'Ahmed b. Hanbel ve Zahirîler'in görüşüdür. 'Abdullâh b. Sa'îd, Hâris el-Muhâsibî, 'Abdü'l-'Azîz el-Mekkî, Hüseyin b. el-Fazl el-Becelî, Ebû 'Abdullâh el-Kerâbîsî ve Ebû el-'Abbâs el-Kalânîsî gibi ilk hadisçi kelâmcılar da bu görüştedir. Biz (el-Bağdâdî) de, bu görüşteyiz."⁵⁸

el-Bağdâdî, yukarıda sözünü ettiğimiz üzere birinci yani taklidi boyutu "icmâlî iman"; imanın kuvvetlenmesi ve derinleşmesi yönünü de "tahkikî iman" olarak tavsif etmektedir. Çünkü kişi, iman dairesinin içerisine öncelikle icmali bir imanla girmektedir. Daha sonra imanını araştırma, sorgulama ve çözümlenme yoluna girerek bir anlamda kabul etmiş olduğu imanının sağlamasını yapmaya çalışmaktadır. Aslında bu durum, dikkatlice bakıldığında genel kelâmî anlayışa ters bir yaklaşım biçimi değildir. Zira İslâm kelâmcıları da ilk bakışta toplu bir iman anlayışını (icmâlî) önerirken, ikinci aşamada ise kendi deyişleri ile nazar ve istidlâl ile temellendirilmesini istemektedirler (tahkikî).⁵⁹ Nitekim Kur'ân da, iman söz konusu olduğunda yukarıda ifade edilen sıralamayı önermektedir. Çünkü iman fenomeni, bütün boyutlarıyla yani epistemolojik ve felsefî olarak insanın zihninde ve gönlünde birebirden beliren ve yansıyan bir

⁵⁸ el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 254-255; krş.: a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 49, 228.

⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkillânî, *et-Temhîd fi'r-Redd 'ale'l-Mülhîde ve'l-Mu'attıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, nşr.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1366/1947, s. 36; Sa'duddîn Mes'ûd b. 'Ömer et-Taftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-'Akâid)*, haz.: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yay., 1991, s. 139-157; el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 375-378; en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, c. I, s. 38-45.

tepki değildir. İman insan zihninin ve vicdanının bilişsel bir aksiyonudur; dolayısıyla kamil bir seviyeye ulaşması ve kişiye yeter bir duruma erişmesi zaman alabilmektedir. Bu itibarla Kur'an, hemen ağızlarıyla iman ettik ve kalben de size bağlandık diyenleri şiddetle reddetmiş ve bunun kalplerde yer edinen "gerçek iman"la herhangi bir alakasının olmadığına açık ara vurgu yapmıştır:

"Göçebe Araplar (Bedeviler): 'İnandık' dediler. De ki: 'Siz iman etmediniz; fakat 'teslim olduk' deyiniz; henüz iman, kalplerinize yerleşmedi..."⁶⁰

Kabul edileceği gibi akıl yürütülerek ve üzerinde araştırma yapılarak gerçekleşen imanın önem ve değeri elbette büyüktür. Ancak kabul etmek gerekir ki, böylesi bir iman ve bu imana bağlı olarak yaşanan bir hayat ümit edilen bir husus olmasına rağmen, insanlar özellikle de orta kesim diyebileceğimiz halk, imanlarını tahkik etme konusunda oldukça geri planda kalmaktadırlar.⁶¹ İnsanlar iman konusunda nazar ve istidlale güç yetiriyor olsalar bile, sekülerleşmenin getirdiği kimi etki veya faktörler dolayısıyla gündelik ve dünyevî işlerle olabildiğince meşgul olmaktadır. Bu insanların, iman anlayışları noktasında akıl yürütmeye zamanları olmadığı gibi, ne akıl yürütmeyi ne de kuramsal incelemeyi akıllarına getirmektedirler. Kuşkusuz bu durum onları, imanları konusunda yeterince ilgilenmekten alı koymaktadır. Genel olarak insanlar inançlarını, iman ettikten sonra, diğer aşama ve boyutlarda temellendirme ya da zihni olarak gerekçelendirme çabasına koyulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, aslında "iman" ettikten sonra, "inanç" konusunda akli araştırma ve sorgulama başlamaktadır. Elbette ki iman eden kişiler, bir şeylere dayanarak iman etmektedirler; ancak insanların bir şeylere dayanarak iman etmelerini, son tahlilde epistemolojik olarak bir akıl yürütme ameliyesi ya da zihni bir gayret olarak değerlendirme imkânımız bulunmamaktadır.

Bu ifadelerle göre el-Bağdâdî'nin, kabullendiği ve savunduğu iman anlayışı paralelinde ilmi düzeyde olduğu kadar, öte yandan

⁶⁰ Hucurât Sûresi, 49/14.

⁶¹ Cağfer Karadaş, "Yakın ve İtikad", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa, 2001, c. X, sayı: I, s. 113-126.

"*halk inançlarına*" yakın bir iman yaklaşımını da tercih etmiş olduğunu söylememiz gerekir. Nitekim el-Bağdâdî, yukarıda da belirtmeye çalıştığımız üzere özellikle de halk inancının "*taklîd*" olarak oluştuğunun bilincinde olacak ki, bazı kelâmi gruplarca kabul görmemesine rağmen mukallidin imanının da geçerli ve yararlı olduğu görüşünü izah etme lüzumunu hissetmiştir.⁶²

III. Sonuç

İman, kişinin ilâhî yöneliş ile insanî-iradî kabul arasındaki vicdanî bir testidir. Bu nedenle de bütün ilahî dinler, sonlu/fani olan insanın sonsuz olan Allah ile ilişkisini tanımlarken iman kavramına anahtar bir rol vermektedirler. İlahî dinlerin bu yaklaşımından esinlenen kimi düşünürler de, özellikle akaid-kelâm alanındaki fikir ve düşüncelerini iman kavramı üzerine kurgulamışlardır. Bu düşünürlerin başında Eş'arî geleneğe bağlı bir sistem insanı olan '*Abdülkâhir el-Bağdâdî*' gelmektedir. Öyle ki o, görüş ve değerlendirmelerini içinde yetiştirdiği ve daha sonradan da koşullandığı inanç dizgisi istikametinde ifade etmeye çalışan tipolojik bir şahsiyettir. Hiç kuşkusuz iman kavramı, el-Bağdâdî'nin inanç perspektifinde önemli bir misyonu icra etmektedir. Zira o, kurguladığı ve geliştirdiği hemen hemen bütün itikad alanını, gerçekte iman kavramı üzerindeki düşüncelerine göre şekillendirmeye çalışmıştır. Nitekim onun, çocukların imanı, peygamberlikten önce insanların dinleri, itaat ve isyan, küfre delalet eden fiiller ve yaşanan ülkenin hükmü gibi temel akideyi ilgilendiren bütün düşünce ve yaklaşımları, iman kavramına yüklemiş olduğu anlam ve mahiyetle doğrudan bağlantılıdır.

el-Bağdâdî, kendi eserine bakıldığında gerek tartışmalarında gerekse açıklamalarında çoğunlukla kendi müntesibi olduğu Eş'arîliğin haklılığını ortaya koymak veya ileri sürmüş olduğu görüşlerin doğruluk ve tutarlılığını ortaya koyabilmek (saptama) için, değerlendirmelerini genel olarak "meşhûrât", "müsellemât" ve "makbûlât" ekseninde ele almaya çalışmaktadır. Çünkü bu mantıkî

⁶² el-Bağdâdî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, s. 255; krş.: a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 155.

öncüllere dayanılarak oluşturulan görüşler, halkın kahir ekseriyetinin kabul etmiş olduğu ve bağlılık gösterdiği; el-Bağdâdî'nin deyişiyle, "ümmetin görüşüne"⁶³ yakın olan düşüncelerdir. Aslında bu tarz bir metodoloji, ortaçağ bilgin ve düşünürlerinin neredeyse tamamınca benimsenen ve kullanılan bir anlayış biçimidir. el-Bağdâdî, kendi döneminde gerek karşıtlarınca ortaya konan iman tanımlarına gerekse de imanın hakikatine ilişkin dile getirilen bazı eleştirilere karşı benimsediği kendi inanç, görüş ve yaklaşımını temellendirebilmek adına çoğu kez "halkın gücüne" ve "ümmetin otoritesine" başvurarak kanıtlama yapmaya çalışmıştır.⁶⁴ Bunun en büyük nedeni ise el-Bağdâdî gibi çok bilge ve sistematik olan bir kişiliğin⁶⁵, belli bir kültürel çevre, dinî anlayış/gelenek ve inanç formatına göre hareket etmek mecburiyetinde kalmış olmasıdır.

IV. Kaynakça

- 'Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan el-Kâdî (ö.415/1024), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tah.: 'Abdülkerim 'Osmân, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1408/1988.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yay., İstanbul, 1997.

⁶³ el-Bağdâdî, *Usûl ed-Dîn*, s. 190; karş.: a.mlf.; *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 167.

⁶⁴ el-Bâkillânî, *et-Temhîd fî'r-Redd 'ale'l-Mülhide ve'l-Mu'attıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, s. 40-41; Hüseyin Doğan, "İslâm Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel" Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sakarya, 2012, c. XIII, sayı: 24, s. 157-174. Çünkü el-Bağdâdî, kendi düşünce sisteminde açık ara "cedel metodolojisi"ni kullanmıştır. Bu hususta ayrıca bkz.: Hikmet Yağlı Mavil, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Sisteminde Bir Bilgi Kaynağı Olarak Cedel", *Kelâm Araştırmaları Dergisi (KADER)*, c. X, s. II, (2012 Bahar Dönemi/Kelam.org), s. 175-186.

⁶⁵ 'Ahmed Mahmud Suphî, *Fî 'İlmi'l-Kelâm -Dirâsetü'l-Felsefîyye Li-Ârâ'i'l-Fıraki'l-İslâmiyye fî Usûl ed-Dîn-*, Beyrut, 1405/1985, c. II, s. 115 (Dipnotta); Hüseyin Doğan, *'Abd el-Kâhîr el-Bağdâdî ve Yöntembilimine Eleştirel Bir Yaklaşım*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun: 2004, s. 7-9.

- Atay, Hüseyin, *Kur'ân'a Göre Araştırmalar-5*, Semih Ofset, Ankara, 1995.
- Bulut, Halil İbrahim, *Dünden Bugüne Siyâsi-İ'tikâdî İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2011.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Muhammed 'Adülkâhir (ö.429/1038), *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, İstanbul, 1346/1928.
- a.mlf.; *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc.: Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1991.
- el-Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *et-Temhîd fî'r-Redd 'ale'l-Mülhide ve'l-Mu'attıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, nşr.: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1366/1947.
- el-Bedevî, 'Abdurrahmân, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut, 1979.
- Cevdet Paşa, Ahmet, *Mi'yâr-ı Sedât (Klasik Mantık)*, sad.: Hasan Tahsin Feyizli, Fecr Yay., Ankara, 1998.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'il Hammâd (ö.393/1003), *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihahu'l-'Arabiyye*, nşr.: 'Ahmed 'Abdulgafûr el-'Attâr, Mısır, 1956.
- el-Cüveynî, İmâm el-Haremeyn (ö.478/1085), *el-'Akîdetü'n-Nizâmiyye*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, trs.
- Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev.: Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 1983.
- Dağ, Mehmet, "Kur'ân'daki Temelleri Işığında İslâm Kültüründe Bilgi Anlayış", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, Aralık Sayısı, İstanbul, 1997.
- Doğan, Hüseyin, "İslâm Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII, sayı: 24, Sakarya, 2012.
- a.mlf.; *'Abd el-Kâhir el-Bağdâdî ve Yöntembilimine Eleştirel Bir Yaklaşım*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2004.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed (ö.370/980), *Tehzîbu'l-Luga*, nşr.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabî, Kahire, 1967.
- Ezherli, İhsan, "Osmanlı Medreseleri Eğitim ve Öğretim Metodları", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara, 1968.

- Gölcük, Şerafeddin, “*‘Abdülkâhir el-Bağdâdî*”, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Sevinç Matbaası, sayı: III, Ankara, 1979.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed (ö.505/1111), *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, nşr.: İbrahim Agâh Çubukçu-Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1962.
- Hızlı, Mefail, “*Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. II, sayı: II, Bursa, 1987.
- a.mlf.; “*Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XVII, sayı: I, Bursa, 2008.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin 'Ahmed (ö.395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, nşr.: 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut, 1991.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn (ö.711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Lisâni'l-'Arab, Beyrut, trs.
- el-İsfehânî, Ebû Kâsım Râgıb (ö.502/1108), *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, nşr.: Kahraman Yay., İstanbul, 1986.
- Karadaş, Cağfer, “*Yakîn ve İtikâd*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. X, sayı: I, Bursa, 2001.
- a.mlf.; “*Kerrâmiye ve İtikâdî*”, Kelâm Araştırmaları Dergisi (KADER), c. V, sayı: II, 2007, (Kelâm.org).
- Karataş, Ali İhsan, “*XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. X, sayı: I, Bursa, 2001.
- Kehhâle, 'Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin-Terâcimü'l-Musannifi'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, Beyrut, 1376/1957.
- Kılavuz, Ahmet Sâim, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1998.
- Kılavuz, Ulvi Murat, *İslâm Kelâmında Kozmolojik Delil (Hudûs-İmkân)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 2007.
- Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi-*, Kitabiyât Yay., Ankara, 2002.

- el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtü'l-Vefeyât*, tah.: İhsân 'Abbâs, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1973.
- el-Karzâvî, Yûsuf, *el-İmân ve'l-Hayât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1417/1996.
- Mavil, Hikmet Yağlı, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Sisteminde Bir Bilgi Kaynağı Olarak Cedel", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* (KADER), c. X, s. II, (2012 Bahar Dönemi/Kelâm.org).
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed (ö.333/944), *Kitâbu't-Tevhîd*, tah.: Fethullah Huleyf, Beyrut, 1970.
- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în Muhammed (ö.508/1114), *Tabîratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, nşr.: Hüseyin Atay, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1993.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Bilim Yay., Ankara, 1996.
- Öymen, Hıfzırâhman Raşit-Mehmet Dağ, *İslâm Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 1974.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1992.
- a.mlf.; "Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: 'Temelcilik' ve 'İmancılık'", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, sayı: XXXX, Ankara, 1999.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, Ara Yay., İstanbul, 1991.
- Pak, Zekerîya, *Allah-İnsan İletişimi*, İlahiyat Yay., Ankara, 2005.
- Suphî, 'Ahmed Mahmud, *Fî 'İlmi'l-Kelâm -Dirâsetü'l-Felsefiyye Li-Ârâ'i'l-Fıraki'l-İslâmiyye fî Usûl ed-Dîn-*, Beyrut, 1405/1985.
- Szyliowicz, Joseph S., *Education and Modernization in the Middle East*, London, 1973.
- es-Sâbûnî, Nüreddîn (ö.580/1184), *Mâtürîdiyye Akâidi*, trc.: Bekir Topaloğlu, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 1998.
- es-Subkî, Takiyyüddîn, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyetü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs.
- eş-Şâribî, Seyyid Kutub İbrâhîm Hüseyin (ö.1385/1966), *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, nşr.: Dâru's-Şurûg, Beyrut, XII. Baskı, 1412/1992.
- eş-Şehristânî, Muhammed 'Abdülkerîm (ö.548/1153), *İslâm Mezhepleri (el-Milel ve'n-Nihal)*, trc.: Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.

- eş-Şerkâvî, Muhammed 'Abdullah, *el-Îmân*, nşr.: Mektebetü'z-Zehrâ, Kahire, 1409/1989.
- Tillich, Paul, *İmanın Dinamikleri*, trc.: Fahrullah Terkan-Salih Özer, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2000.
- Tunç, Cihat, *Sistemik Kelâm*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 1994.
- et-Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. 'Ömer (ö.793/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-'Akâid)*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1991.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm'da İnanç Konuları ve İ'tikâdî Mezhepler*, Marifet Yay., İstanbul, 1996.
- Ülkü, Hayati, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Şelâle Yay., İstanbul, 1980.
- Yeşilyurt, Temel, "Tanrı Bilgisinin Empirik Temelleri", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Fırat Üniversitesi Matbaası, sayı: V, Elazığ, 2000..